

Sociální ukazatele

Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*

MIROSLAV FORET

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Jedním z aktuálních témat, které před společenské vědy zejména v socialistických zemích postavila každodenní společenská praxe, jsou problémy konstrukce a využití sociálních ukazatelů (v některých textech též označované jako „sociální indikátory“). Nejčastěji jsou otázky sociálních ukazatelů spojovány s konkrétními úkoly sociálního řízení, sociálně ekonomického plánování a sociální prognostiky — tedy obecně s potřebami racionálního, cílevědomého zasahování do společenských procesů. Tak např. sovětsští autoři V. J. Elmejev a M. G. Makarov zdůrazňují [7 : 26], že „účelová funkce plánu sociálního rozvoje podniku a kritérium její realizace mohou být pojímány jako systém ukazatelů charakterizujících stupeň všestranného rozvoje člověka a úroveň uspokojování sociálních potřeb pracujících“. V koncepcích i možnostech sociálního řízení a plánování v socialistických a kapitalistických státech je ovšem podstatný rozdíl. Zatímco se v socialistických zemích chápe sociální plánování jako prostředek dalšího prohloubení vědeckého řízení společnosti v zájmu dalšího rozvoje uspokojování potřeb všech pracujících (tedy jako něco, co je socialismu zcela vlastní), snaží se v kapitalistických státech hledat v sociálním plánování nástroj, který by umožnil dokonaleji manipulovat masami pracujících a případně zmírňovat rozpory a problémy pložené buržoazním hospodářským systémem. A tak i když se problematika sociálních ukazatelů zdánlivě jeví jako víceméně formální metodologická či statistická záležitost, je nutno vždy respektovat společensko-politický kontext, v němž se tohoto nástroje užívá.

Při sledování zahraničních, zejména západních prací o sociálním řízení, plánování a sociálním prognózování — tedy zprostředkovaně i o sociálních ukazatelích — je na místě si připomenout význam, který

mají pro tyto otázky práce K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina. Jejich teoretické myšlenky poskytují skutečně vědecký základ pro popis, analýzu a plánování společenských systémů, a tedy i pro rozpracování problematiky sociálních ukazatelů. Myšlenky zakladatelů marxismu-leninismu nalezly praktické uplatnění již v samých počátcích rozvoje Sovětského svazu — v prvních velkých a do praxe uvedených sociálně ekonomických plánech v historii lidstva.

I když jsou první sovětské plány (např. plán elektrifikace a rozšíření energetických zdrojů pro budování základů těžkého průmyslu GOELRO z r. 1920, první pětiletý plán s důrazem na kolektivizaci zemědělství a další industrializaci země z r. 1928) obvykle chápány jako plány převážně ekonomického charakteru, jedním z jejich základních záměrů bylo dosáhnout pronikavých sociálních změn sovětské společnosti a v tomto širokém smyslu je lze tedy považovat také za plány sociální. Jak uvedl na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970 vicepresident Akademie věd Sovětského svazu A. M. Rumjancev [18], používaly již první pětileté plány kromě ekonomických indexů také sociální indexy rozvoje mimoekonomických stránek socialistické společnosti, jako jsou např. kultura, vzdělání, zdraví a sociální zabezpečení. Úkol plánovat a formou ukazatelů pak také vyjadřovat sociální stránky rozvoje společnosti byl inherentní součástí budování sovětského státu (a později i dalších socialistických zemí) po celou dobu jeho existence. Jestliže se tedy dnes problematika sociálního řízení a plánování — a v ní i otázky sociálních ukazatelů — dostává do středu pozornosti, není to proto, že by šlo o úkoly pro socialistickou společnost nové a dosud vůbec neřešené, ale proto, že současný stupeň rozvoje socialistických

* Redakční rada považuje řešení informačních aspektů sociálního plánování v období vědeckotechnické revoluce za zvláště významné. Proto uvítá

další příspěvky zabývající se problematikou sociálních ukazatelů u nás.

zemi vyžaduje, aby tato problematika byla řešena systematictější a s plným využitím nových vědeckých poznatků. To jsou skutečnosti, které zůstávají v mnoha západních pracích o otázkách sociálního plánování (např. [3], [15], [22] a dalších) ignorovány.¹

Zvýšená pozornost otázkám sociálního plánování — a tedy i sociálním ukazatelům — kterou lze sledovat v poslední době v socialistických zemích, je na jedné straně podmíněna výsledky docílenými ve sféře ekonomických přeměn při budování hospodářsky vyspělé socialistické společnosti a na druhé straně vyvolána zvýšeným úsilím o zajištění socialistické kvality dalších — v užším smyslu sociálních — stránek společenského života na podkladě vědeckých poznatků, jak je to typické právě pro socialistickou sociálně ekonomickou formaci (jde o otázky mezilidských vztahů, hodnotových orientací atd., tedy obecně o otázky socialistického způsobu života).

Přes značné úsilí o systematické a podrobné rozpracování základních otázek sociálních ukazatelů je však v této oblasti bohužel stále ještě řada neřešených a nejasných úkolů. To však nic nemění na významu, který sociální ukazatele mají zejména pro sociální plánování a který je staví na přední místo v žebříčku aktuálních témat společenských věd. I když pochopitelně vytvoření konkrétních sítí sociálních ukazatelů a ověření jejich praktické použitelnosti při řízení socialistické společnosti je zřejmě věcí dlouhodobého úsilí a bude řešitelné jen ve spolupráci vědeckých, správních a politických orgánů, mohl by k nastínění problematiky přispět stručný přehled koncepcí, přístupů a názorů vyjádřených v některých zahraničních pracích.²

1. Potřeba a zdroje sociálních informací

Aniž bychom předbíhali další výklad, můžeme konstatovat, že sociální ukazatele

jsou určitým druhem informací zaměřených zvláště na sociální stránky reality — jde tedy o sociální informace. Rostoucí složitost, různorodost a nepřehlednost moderní společnosti klade stále větší nároky na její řízení — zejména v socialismu, kde navíc toto řízení postihuje i stále širší okruhy společenského života. Odpovídajícím způsobem rostou i nároky na řídicí a rozhodovací orgány. A právě pro činnost těchto orgánů, ať se již jedná o operativní zásahy, nebo o předvídaní a plánování budoucího vývoje, mají sociální informace největší význam.

Význam sociálních informací pro řízení společnosti podtrhuje ve svém vymezení sociální informace i V. G. Afanasjev [1 : 243], který považuje za sociální informaci každou informaci použitelnou při řízení společnosti. Důraz na hodnotu informace, její kvalitu a rychlost jejího přenosu pro fungování jakéhokoli systému položily také kybernetika a teorie informace. Mnohé z poznatků těchto věd se již úspěšně užívají v praktickém řízení a zasahování do průběhu společenských procesů. Četné technické aplikace těchto dvou vědních disciplín současně přinesly potřebné nástroje pro zachycování, zpracování, uchovávání a přenášení informací — včetně informací sociálních. Jde nyní o to spojit tyto poznatky technické aplikace s možnostmi, jež přináší socialistická společnost, a dát je do služeb jejího řízení.

Podívejme se blíže na některé formy sociálních informací, z nichž lze při tvorbě sociálních ukazatelů vycházet. Do tohoto okruhu patří v socialistických zemích především *jednotná národohospodářská evidence*, kterou rozumíme „vědecke a plánovitě organizovanou soustavu zjišťování, zaznamenávání, zpracování a rozboru údajů o sociálně ekonomických jevech a procesech, a to ve všech člancích a ve všech odvětvích národního hospodářství“.³

V současné době se u nás pojem náro-

¹ Srov. např. nesprávné tvrzení Daniela P. Moynihana [15 : 161] o tom, že „idee sociálních ukazatelů je produktem amerického intelektuálního světa, i když na druhé straně je v pozadí celé věci evropská tradice“.

² V této stati jde o informativní přehled. Systematictější zpracování problému a zejména pokus přispět k jeho řešení tvůrčím způsobem si vyžadají ještě další úsilí. Také prameny, z nichž vyhrázím, tvoří jen část existující literatury o sociálních ukazatelích, takže tento přehled nelze pokládat ani za vyčerpávající; stranou zůstala jistě nejen řada prací, ale i řada otázek, které se k problematice váží. Přesto však doufám, že se mi podařilo zachytit

alespoň některé z publikací považovaných v současné době za směrodatné. Většina z nich vznikla v souvislosti s úsilím řešit informační aspekty sociálního plánování. Nepřekvapuje proto, že nejintenzivnější a nejsystematictější pozornost problematice sociálních ukazatelů je (zvláště v poslední době) věnována v SSSR a v dalších socialistických zemích. Na Západě se této problematice věnují zejména ve Francii a v USA. Znamný význam mají také práce Výzkumného institutu sociálního rozvoje OSN v Ženevě.

³ F. Egermayer — V. Gruzín — V. Vlach: *Základy statistiky*. Praha, Orbis 1958, s. 16.

dohospodářská evidence nahrazuje označením *jednotná soustava sociálně ekonomických informací* (zkráceně jednotná informační soustava). Sociálně ekonomické informace jsou vymezeny jako „jednotlivé údaje, jejich soubory a rozborů, sloužící k poznávání stavu a rozvoje ekonomiky společnosti a jejich vývojových tendencí a zákonitostí“.⁴

Právě v rámci této nové informační soustavy by měl být postupně rozpracován systém registrace sociálních jevů a tradiční systém ekonomických ukazatelů rozšířen o ukazatele sociální.

V americké literatuře se jako jedna z cest rozšíření tradiční národohospodářské statistiky navrhuje zavedení tzv. *sociální evidence* (social accounting). Tento pojem bývá v některých pracích nahrazován pojmem *zprávy o společnosti* (social reports), nebo dokonce pojmem sociální ukazatele. Podle I. Galnoora [8 : 4] se pojmy „sociální ukazatele“ a „sociální evidence“ týkají informací, které je třeba zachycovat a zjišťovat, kdežto pojem „zprávy o společnosti“ se vztahuje spíše k využití informací. M. Springer [22 : 5] se domnívá, že sociální evidence a zprávy o společnosti by měly podávat celkové a z velké části kvantitativní výpovědi o charakteru sledované společnosti. Od zpráv o společnosti se navíc očekává i normativní hodnocení sociální evidence – tedy výpověď o tom, jak dalece společnost pokročila na cestě za určitým souborem cílů, zda určitá situace je z hlediska celkového vývoje žádoucí a zda se dosahuje pokroku. Zpráva o společnosti může také navrhnout alternativy budoucího vývoje společnosti, které se mohou stát podkladem pro politickou praxi. M. Springer vymezuje funkce sociální evidence a zpráv o společnosti takto:

1. hodnotit dosažený stav společnosti,
2. hodnotit výkonnost společnosti,
3. anticipovat budoucnost,
4. navrhnout kontrolní mechanismy,
5. usměrňovat poznatky o společnosti.

Mnoho autorů ve Spojených státech a ve Francii předpokládá, že pro tvorbu sociálních ukazatelů bude možno používat standardních statistických dat zjišťovaných

statistickými službami. Toto možno říci sekundární použití standardních statistických dat pro vytváření sociálních ukazatelů však s sebou podle jejich názoru přinese i některé potíže a problémy. Tradiční statistika je dosud orientována především na zachycení ekonomických jevů a populačního vývoje. Pro případnou tvorbu sociálních ukazatelů by proto bylo zřejmě nutno rozšířit rejstřík zjišťovaných informací o sociální stránce života společnosti. Je však současně velmi pravděpodobné, že některá data sociologické a sociálně psychologické povahy (o postojích, hodnotových orientacích, potřebách a dalších složkách sociálního vědomí), která mají svůj význam jak pro samotnou tvorbu sociálních ukazatelů, tak zřejmě také pro dokreslující a komplexnější obraz o sociální realitě, potřebný pro praktické řízení činnosti, nebude možno zajistit ani v rámci rozšíření koncepce sociálně ekonomické statistiky. Proto bude asi nutné počítat při práci na sociálních ukazatelích i s výsledky jiných metod zachycování sociálního dění – např. se sociologickými výzkumy, s výzkumy veřejného mínění apod. V tomto duchu se ostatně na světovém sociologickém kongresu ve Varně vyslovil i akademik A. M. Rumjancev, když zdůraznil velký význam, který má pro předvídaní sociálních procesů sociální výzkum.

Je dosti obtížné vnést do vzájemných souvislostí pojmy sociální evidence, zprávy o společnosti a sociální ukazatele, zjištěné v různých kontextech. První z nich bychom snad mohli chápat jako informační základnu (soustavu všech údajů o sociální realitě), zprávy o společnosti (hodnocení stavu společenského vývoje, návrhy konkrétních opatření, prognózy budoucího vývoje atd.) by představovaly účel sociální evidence: jedním z prostředků jeho dosažení by pak byly (či spíše by mohly být) právě sociální ukazatele.

2. Podstata sociálních ukazatelů

Vzhledem k tomu, co bylo řečeno, by neměl příliš překvapovat fakt, že v literatuře není pojem sociálních ukazatelů pojímán jednotně. Rozdily se netýkají jen určení

⁴ Podle zákona č. 21/1971 Sb. o jednotné soustavě sociálně ekonomických informací, oddíl I, § 1 a § 2 má soustava sociálně ekonomických informací zahrnovat především: a) informace z oboru účetnictví, b) informace z oboru rozpočtnictví, c) infor-

mace z oboru kalkulace, d) informace z oboru statistiky, e) informace z oboru operativní evidence, f) informace obsažené ve zvlášť organizovaných evidencích, pasportech a rejstřících, popř. jiné informace sociálně ekonomického charakteru.

jejich předmětného rámce, ale často také i jejich funkce v praktickém využití. Z obou těchto hledisek mají pro nás základní význam především zkušenosti a poznatky autorů z ostatních socialistických zemí, zvláště pak z SSSR.

V Sovětském svazu podnítilo široký zájem o sociální ukazatele zejména jednání a závěry XXIII. sjezdu KSSS (viz např. referát, který zde pronesl A. N. Kosygin). Leningradská stranická delegace tehdy vystoupila s návrhem, aby každý závod v SSSR měl nejen svůj výrobní, ale také sociální plán. Na pořad dne se dostala otázka dalšího rozvíjení metod vědeckého řízení všech společenských procesů. Dlouhodobé zkušenosti s plánováním rozvoje národního hospodářství a využíváním rozvinutého systému ekonomických ukazatelů vytvářejí v Sovětském svazu v současné době předpoklady i potřebu vypracovat též soubor specifických ukazatelů pro sociální plánování. Ukazatele by měly „odrážet obsah i dynamiku proměnných sociálního statusu osobnosti, obsah a dynamiku proměnných sociálních skupin a vnitroskupinových změn. Ukazatel vystupuje vždy jako výsledek (více nebo méně přesně změřený) plánování podmínek toho nebo jiného jevu. Ukazatel odhaduje sociální efekt (plánovaný nebo skutečný) provedených opatření [13 : 18, 19].

V přístupu sovětských sociologů, tak jak jej v současné době máme možnost poznat, se odráží jejich zvýšený zájem o jednotlivé závody a podniky, pracovní kolektivy a skupiny či menší ekologické jednotky. Především na tyto sociální objekty se také v současné době soustřeďuje pozornost jak konkrétního sociálního zkoumání, tak i úsilí o vypracování metod sociálního plánování. Tato orientace je zřejmě určována i vědomím velikosti, různorodosti a rozprostraněnosti sovětské společnosti, kladoucí specifické metodologické požadavky i na volbu poznávacích nástrojů. Z toho důvodu je v SSSR jistě na místě zkoumat především specifické homogenní objekty. Přesto např. slova akademika A. M. Rumjanceva svědčí o promyšleném úsilí rozšířit sociální plánování i na rozsáhlejší celky [18 : 16]: „Sociální problémy vyplývající z vědeckotechnické revoluce nemohou být řešeny pouze uvnitř jednotlivých podniků. To je přirozené. Například závod nebo továrna nejsou s to zajistit práci těm,

kterí byli uvolněni pod vlivem nové techniky a zvýšení produktivity práce. Tento úkol na sebe bere stát, jmenovitě kompetentní státní orgány odpovědné za přesun a znovuzapracování pracovní síly; jejich politika ve skutečnosti sleduje jak potřeby společnosti, tak i individuální možnosti a aspirace.“ Také L. N. Kogan [12 : 85] zdůrazňuje, že „plán sociálního rozvoje není ohraničen branami podniku, ale je neviditelnými nitkami svázan s životem podnikového sídliště, města, kraje, republiky“. Oba citáty nasvědčují tomu, že sociální plánování v Sovětském svazu je přes svoji zaměřenost na jednotlivé výrobní jednotky pojímáno systémověji a komplexněji, než je u nás v některých interpretacích sovětských zkušeností zdůrazňováno.

Z amerických přístupů si povšimneme především R. A. Bauera, který vymezuje ve své velmi často citované práci [3] funkci sociálních ukazatelů (pod tento pojem řadí statistiky a ostatní formy evidence) takto: „Sociální ukazatele nám umožňují odhadnout, kde jsme a kam směřujeme, umožňují posuzovat specifické programy a určovat jejich důsledky s ohledem na naše cíle a hodnoty.“ Druhá část definice („posuzovat specifické programy a určovat jejich důsledky“) v sobě dost markantně odráží úkol, který se R. A. Bauer a jeho spolupracovníci snažili v uvedené práci řešit – totiž vystopovat vliv uskutečňování kosmického programu na současnou americkou společnost. Sám začátek definice se zdá naznačovat, že Bauerovo pojetí pojmu ukazatel je založeno na etymologickém významu slova (ve smyslu „ukazovat další vývoj, cestu apod.“). Poněkud odlišně ve stejné práci definuje sociální ukazatele A. D. Biderman [3 : 69]. Vymezuje je jako „kvantitativní data sloužící jako indexy sociálně důležitých stavů společnosti“.

Určitý pokus o přehled definic a přístupů k sociálním ukazatelům v americké literatuře lze najít ve stati McGranahanově [10 : 2]. Je zde mimo jiné uvedeno též pojetí E. B. Sheldona a W. E. Moora z jejich práce *Indicators of Social Change*: „Sociální ukazatele by měly poskytovat záznam jak o současném stavu nějaké části sociálního celku, tak i o minulých a budoucích trendech, ať progresivních či regresivních, podle nějakých normativních kritérií.“

Jak k pojmu sociální ukazatel přistupují někteří autoři v západní Evropě? J. Drew-

nowski z Výzkumného institutu sociálního rozvoje OSN v Ženevě považuje [6 : 85] sociální ukazatele za kvantifikované sociální informace. Sociální ukazatele jsou podle něho „indikátory vyjadřující podmínky, ve kterých lidé skutečně žijí“.

Někteří francouzští autoři si od vývoje sociálních ukazatelů slibují usnadnění plánování společenských jevů a možnost kontroly účinků sociálních programů. Podle francouzských sociologů a plánovačů [20] „zachycují sociální ukazatele kvantitativně jevy, které byly dosud zobrazovány pouze kvalitativně (např. sociální mobilitu, postavení ženy atd.). Sociální ukazatele by měly měřit poměrně přesně vymezené sociální jevy, jako např. stupeň vzdělání, zdravotní stav, stupeň hierarchizace nebo nerovnosti skupin apod., při respektování předpokladu, že tyto jevy navzájem přímo nesouvisí.“

I když výčet pojetí sociálních ukazatelů není zdaleka úplný a navíc jde o definice, které vznikly v různých podmínkách a vycházely z rozdílných teoretických předpokladů, je snad možné zobecnit, že pro sociální ukazatele je charakteristická především jejich vypovídací funkce o sociální úrovni společnosti pro potřeby plánování a řízení dalšího rozvoje. Z tohoto hlediska by bylo jisté možno uvažovat o rozlišení definic sociálních ukazatelů podle toho, zda je jim vymezena především *funkce informativní* (např. citovaná pojetí sovětská, pojetí J. Drewnowského, francouzská a vymezení Bidermanovo) — nevztahená k žádnému normativnímu kritériu — nebo především *funkce hodnotící* (např. u Bauera, Sheldona a Moora) — explicitně vycházející z pozic nějakého hodnotícího kritéria. Je však třeba si uvědomit, že uvedené dva typy nepředstavují striktně ohraničené podsoubory a že i informativní sociální ukazatele vždy ve skutečnosti vyjadřují nějaké apriorní stanovisko, nacházející mimo jiné výraz i v jejich výběru.

Vypovídací funkce sociálních ukazatelů bude totiž vždy záviset na celé řadě teoretických, gnoseologických a metodologických otázek spojených jak s jejich tvorbou, tak i aplikací. K základním problémům tvorby sociálních ukazatelů se úzce váží otázky související nejen s vymezením, pozorováním, zaznamenáváním, měřením atd.

sociálních jevů, ale i s prací s daty, s jejich adekvátním výběrem, agregací apod. Důležitou roli hraje správnost metodických postupů při tvorbě sociálního ukazatele, popřípadě při agregaci několika jednodušších sociálních ukazatelů do jednoho ukazatele komplexnějšího.

Sociální ukazatele by bylo možno kategorizovat také podle funkcí, které mají v různých fázích procesu sociálního plánování; pokud budeme sociální plán rozkládat do čtyř částí⁵ — 1. analytické, 2. prognostické, 3. realizační a 4. kontrolní — bude možno v každé z nich vázat sociální ukazatele určitého typu, plnící funkce specifické pro tu kterou část.

3. Druhy sociálních ukazatelů

Za příklad obecněji pojaté klasifikace ukazatelů sociálního plánu zaměřeného na úroveň jednotlivých podniků může posloužit práce Permského polytechnického institutu [13]. Koncepce tohoto institutu předpokládá tři skupiny vzájemně spjatých ukazatelů.

1. Ukazatele rozvoje materiálních a kulturních podmínek činnosti osobnosti, skupiny nebo kolektivu. Jde o ukazatele zachycující změny v obsahu a podmínkách práce, růst duchodů, výstavbu bytů a stupeň uspokojování potřeb vybavenosti bytů, rozvoj předpokladů aktivního odpočinku atd. — v podstatě jde o ukazatele sociálně ekonomické povahy.

2. Ukazatele charakterizující chování osobnosti nebo skupiny — účast na soutěži, v kolektivních formách řízení podniku, v společensko-politické práci atd.

3. Ukazatele vyjadřující vědomí osobnosti nebo skupiny.

Kromě podobných komplexních sítí sociálních ukazatelů však některé americké práce (např. [9], [11], [14], [15], [23] a další) navrhuji soubory sociálních ukazatelů zaměřených na jednotlivé úže vymezené stránky společenské reality. O které obsahově specifikované druhy sociálních ukazatelů například jde? K nejfrekventovanějším se řadí sociální ukazatele pro města [15 : 161].

D. P. Moynihan se pokusil stanovit jejich základní principy takto: 1. Sociální ukazatele pro města by měly být analytické (dezagregované) a měly by zachycovat vztahy mezi jevy. 2. Jelikož sociální ukazatele pro města nemohou být apolitické, musí být alespoň pan-

⁵ Viz Kohout, J.: *Metodika sociálního plánování*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 3, s. 318.

politické. 3. Sociální ukazatele pro města se musí týkat jak budoucnosti, tak i přítomnosti. 4. Sociální ukazatele pro města by měly umožňovat srovnání mezi lokálními daty, průměrnými celostátními daty a daty vztahujícími se k „nejlepším zkušenostem“ v různých odvětvích.

Poněkud stručněji a o to obecněji vymezuje sociální ukazatele pro města R. Stanger [23 : 67]: „jsou to odrazy lidské spokojenosti s fungováním městského systému“.

Jinou obsahově specifikovanou skupinu sociálních ukazatelů objevující se v americké literatuře tvoří ukazatele sociálních problémů. Tato kategorie zahrnuje jak sociální ukazatele registrující chudobu, nerovnost, konflikty a další sociálně disfunkční jevy (např. krádeže, vloupání atd.), tak i indikátory krizových politických situací (viz např. [11]).

Kromě zmíněných dvou skupin uvádí současná americká literatura ještě i další skupiny *dílčích sociálních ukazatelů*. Jejich výhodou proti šíře pojatým globálním sociálním ukazatelům by mohla být větší technická a konstrukční jasnost plynoucí z užšího vymezení zkoumané reality, a tím i snazší operacionalizace problémů, a konečně snad i jednodušší zjišťování dat. Avšak tyto metodologické přednosti jsou na druhé straně provázeny teoretickými problémy. Zaměření na užší výsek společenské reality (ať už na úrovni mikrostrukturní či makrostrukturní) obvykle vede ke ztrátě některých celkových spojitostí, a tak i k zanedbání řady cenných poznatků a informací. Východiskem z dilematu, zda globální či dílčí koncepce sociálních ukazatelů, by mohlo být vytvoření takové jejich soustavy, která by se svým komplexním pojetím snažila pokrýt všechny důležité stránky a proměnné studovaného sociálního celku, a to jak na úrovni jeho složek, tak i na úrovni celého systému. Šlo by tedy o přístup, kterým V. G. Afanasjev charakterizuje teoretické základy sociálně ekonomického plánování v Sovětském svazu [1 : 121]: „Systémový, komplexní přístup, vycházející z marxisticko-leninského principu jednoty ekonomiky a politiky, našel svoji realizaci v plánu GOELRO, v politice industrializace a kolektivizace, v pětiletých a sedmiletých plánech našeho rozvoje, kde řešení ekonomických úkolů bylo nerozlučně spjata s řešením úkolů sociálně politického a sociálně psychologického charakteru.“

Přes uvedené nedostatky — parciálnost a ztrátu celkových souvislostí (nebo snad

právě kvůli nim) — je ve Spojených státech věnována značná pozornost dílčím sociálním ukazatelům. Zaměření těchto ukazatelů na některé naléhavé konkrétní problémy společenského života je totiž kvalifikuje pro pohotovou aplikaci ve správě, řízení a politice. Navíc — a to je v kontextu buržoazních koncepcí považováno za výhodu — jsou zdánlivě daleko méně závislé na celkovém plánování rozvoje společnosti a na teoretických východiscích než ukazatele globální.

Z marxistického hlediska je jasné, že výběr sociálních ukazatelů je — ať už vědomě či nevědomě — určován teoretickými východisky a že se v něm tudíž odrážejí jak teoretické, tak i ideologické pozice jejich navrhovatelů. Celá problematika tvorby a výběru sítí sociálních ukazatelů je také determinována povahou a stupněm vývoje té společenské reality, jejíž stav a pohyb by měly být zachyceny. Proto také nelze bez náležitého teoreticky a metodologicky kritického rozboru provádět unáhlené aplikace sítí sociálních ukazatelů vytvořených v kapitalistických státech na kvalitativně i kvantitativně odlišné podmínky socialistických zemí.

Uvedená pojetí a klasifikace sociálních ukazatelů nás vedou k pokusu navrhnout typologii sítí sociálních ukazatelů podle těchto dvou hledisek:

- a) zda vypovídají o makroúrovni, nebo mikroúrovni sociálních celků,
- b) zda se snaží sociální objekt pokrýt komplexně, nebo částečně.

Je však třeba si uvědomit i relativnost obou kritérií, která může být v mnoha případech výrazem hlediska a účelu, pro který je daná klasifikace vytvářena. Není snad nutné zdůrazňovat, že žádné z obou uvedených kritérií není dichotomické povahy a že právě mezní případy budou z nich vycházející klasifikaci znehodnocovat, což je však úděl většiny klasifikací. Na základě těchto dvou kritérií bychom tedy měli dostat čtyři druhy sítí sociálních ukazatelů:

1. Sociální ukazatele parciální a na mikroúrovni — síť ukazatelů by si všímala některých stránek (např. pracovních výsledků, kulturních zájmů, politických činností, sportovních aktivit atd.) menších sociálních celků (pracovních skupin, rodiny, zájmových kroužků apod.).

2. Sociální ukazatele parciální a na makro-

úrovni — sem by patřily sítě dílčích sociálních ukazatelů, zachycujících úže vymezenou sociální problematiku (např. ukazatele sociálních příčin sebevraždy) na větším správním, geografickém, ekologickém apod. celku (např. v kraji, republice, federaci).

3. Sociální ukazatele komplexní a na mikroúrovni — síť sociálních ukazatelů k postižení funkcí rodiny, pracovního kolektivu, sportovního družstva atd.

4. Sociální ukazatele komplexní a na makroúrovni — např. soubory sociálních ukazatelů určité městské aglomerace, geografické oblasti, státního útvaru (jejich maximální komplexní zachycení a vyjádření).

Z navrhované klasifikace plyne, že jednoduché, přímé sociální ukazatele budou převažovat v sítích prvního a druhého typu. Požadavek komplexního zachycení sociální reality u třetí a čtvrté skupiny s sebou přináší i častější nutnost tvorby složitých a nepřímých sociálních ukazatelů cestou agregace několika ukazatelů dílčích.

Jistě bychom mohli vybrat ještě jiná (a snad vhodnější) kritéria klasifikace sociálních ukazatelů, avšak teprve praktická práce s nimi umožní význam takových sítí zhodnotit.

Důležitost praktického vyzkoušení ilustruje například zkušenost pracovní skupiny vedené *Komisariátem plánování* ve Francii, která se na počátku své práce na vytvoření soustavy sociálních ukazatelů pro potřeby plánování [20] snažila rozdělit sociální ukazatele na ukazatele sociálních cílů a na ukazatele sociálních prostředků. Jak však vysvítá z její pozdější zprávy [5], nepodařilo se pro toto členění nalézt dostatek v praxi vyhovujících rozlišovacích kritérií, a tak od svého původního záměru upustila.

4. Některé pokusy o konkrétní využití sociálních ukazatelů

Mezi prvními pokusy o vypracování ucelených ukazatelů převládaly spíše soustavy určené pro potřeby mezinárodní komparace než pro účely sociálního plánování.

Pracovníci Ústavu mezinárodního dělnického hnutí a Ústavu světové ekonomiky a mezinárodních vztahů Akademie věd SSSR vypracovali pod vedením V. L. Tja-guněnka, L. L. Gordona a L. A. Fridmana soubor 33 ukazatelů pro 76 zemí světa [16] a [17]. Na základě toho lze podle auto-

rů stanovit kvantitativní míru rozdílu mezi jednotlivými zeměmi podle celé řady vzájemných ekonomických, sociálních a kulturních charakteristik.

Tak například za ukazatele kultury a zdravotnictví slouží:

- a) průměrná délka života
- b) množství kalorií ve stravě
- c) počet gramotných obyvatel na 1000 obyvatel
- d) počet studentů na 1000 obyvatel
- e) počet obyvatel na jednoho lékaře
- f) počet výtisků novin na 1000 obyvatel
- g) počet televizorů na 1000 obyvatel
- h) počet rádiopřijímačů na 1000 obyvatel

V buržoazní literatuře představuje jeden z prvních pokusů o konkrétní a explicitní použití sociálních ukazatelů pro účely mezinárodní komparace práce *World Handbook of Political and Social Indicators* [19]. Autoři B. M. Russett, H. R. Alker, K. W. Deutsch a H. D. Lasswell vybrali několik položek z *Deklarace lidských práv* OSN (politická práva, právo na informace, ekonomická práva, práva na zdraví, vzdělání, rodinu a osobní vztahy, náboženská práva a práva na úctu a důstojnost) s úmyslem tyto položky adekvátně měřit a jejich prostřednictvím pak na široké škále různých relevantních charakteristik srovnávat národy světa. Každá z 75 vybraných charakteristik (ukazatelů) byla podle svého významu zařazena do některého z devíti oddílů: lidské zdroje; správa a politika; komunikace; bohatství; zdraví; vzdělání; rodina a společenské vztahy; rozdělení bohatství a příjmů; náboženství. Například do prvního oddílu *Lidské zdroje* byly mimo jiné zahrnuty i tyto ukazatele:

- a) velikost populace,
- b) procento obyvatel v produktivním věku (15–64),
- c) počet zaměstnanců a pracujících jako procento z počtu obyvatel v produktivním věku,
- d) počet zaměstnankyň a pracovnic jako procento z počtu zaměstnaných a pracujících atd.

V knize je každému ukazateli věnována tabulka rozložení četností pro jednotlivé země světa s několika statistickými charakteristikami — počet jednotek, variační rozpětí, medián, směrodatná odchylka, procento celosvětové populace, případové decily, rozsahové decily, modální decil — a na malém grafu je znázorněno rozložení četností i graficky. Často je též připojen slovní komentář o povaze dat, způsobu jejich zjišťování, o jejich přesnosti, validitě a re-

liabilitě. Někde jsou připojeny i odhady chyb nebo vzorce a návody pro jejich výpočet. V druhé části knihy byly ukazatele zpracovány pomocí složitějších statistických postupů (vícenásobné korelace a faktorové analýzy) pro rozbor trendů a vzorů vývoje až do roku 1975.

Práce B. M. Russetta a jeho spolupracovníků je příkladem pokusu o vytvoření sítě komplexních sociálních ukazatelů a na makroúrovni — a to pro potřeby mezinárodního srovnávání. Je však nutné zdůraznit, že pokus nedopadl příliš úspěšně. Mnohé kritické poznámky v textu, kterými sami autoři vyjadřují svoji pochybnost o adekvátnosti výběru jednotlivých znaků a jejich validitě pro všechny státy světa — pro ekonomicky, sociálně, politicky a kulturně odlišné společnosti — nemohou zastírat mezery a chyby v teoretických východiscích práce. A tyto nedostatky patří k těm, jejichž neblahé následky nelze zmírnit ani sebepečlivější prací se statistickými daty, ani nasazením důmyslných statistických technik a samočinných počítačů.

Právě po přečtení Russetovy knihy je zřejmé, že je to koneckonců implicitní ideologické východisko autorů, které podmiňuje výběr ukazatelů a způsob práce s nimi.

Jiným pokusem o analýzu socio-ekonomického rozvoje ve 115 zemích světa pomocí systému ukazatelů je práce Výzkumného ústavu sociálního rozvoje OSN, popsaná v literatuře [10] a [24]. Autoři [24:2] chápou rozvoj jako „a) proces dosahování vyšších úrovní na souboru všeobecně přijatých hodnot (jako je např. zdraví, vzdělání, příjem atd.), b) tvorbu určitých nástrojů a prostředků (školy, nemocnice, továrny) a c) uskutečňování určitých strukturních změn bezprostředně se vážících k provádění a) a b)“.

V souvislosti s touto analýzou sestavili pracovníci výzkumu seznam dvanácti položek:

1. zdraví (včetně demografických podmínek)
2. potravin a výživa
3. vzdělání (gramotnost)
4. pracovní podmínky
5. zaměstnanostní situace (nejčastěji stupeň zaměstnanosti)
6. souhrnná spotřeba a spoření
7. doprava
8. bydlení (zahrnující i vybavenost domácností)
9. oblákání

10. rekreace a zábava
11. sociální zabezpečení
12. lidské svobody

K těmto dvanácti položkám bylo vybráno 24 sociálních a ekonomických ukazatelů, které podle autorů nejlépe pokrývaly všechny tři uvedené složky operačního vymezení rozvoje (tedy a), b) i c)). Jelikož však pro šest ukazatelů nebylo možné získat adekvátní data, skládal se konečný soubor z těchto osmnácti sociálních a ekonomických ukazatelů:

1. očekávaná délka života při narození
2. počet obyvatel ve městech nad 20 000 obyvatel jako procento celkové populace
3. spotřeba zvířecího proteinu na hlavu a den
4. počet žáků základních a středních škol jako procento 5—19letých
5. počet zaměstnaných ve věku od 15 do 19 let
6. průměrný počet osob na 1 obytnou místnost
7. náklad novin na 1000 obyvatel
8. počet telefonních stanic na 1000 obyvatel
9. počet rozhlasových přijímačů na 1000 obyvatel
10. procento ekonomicky aktivních v elektřině, plynárenství, vodárenství, zdravotnických službách, dopravě, skladech a komunikacích
11. zemědělská produkce na mužského pracovníka v zemědělství
12. počet dospělých pracujících mužů v zemědělství jako procento ekonomicky aktivních mužů
13. spotřeba elektrického proudu v kWh
14. spotřeba oceli na hlavu
15. spotřeba tepelné energie na hlavu
16. hrubý národní produkt ve strojírenství jako procento z celkového hrubého národního produktu
17. zahraniční obchod na hlavu
18. počet zaměstnanců a pracujících jako procento celkové ekonomicky aktivní populace

S tímto souborem ukazatelů byla konfrontována výše národního důchodu na hlavu — podle autorů tradičně dosud nepoužívanější nástroj měření stupně socio-ekonomického rozvoje. Národní důchod na hlavu jim při grafickém znázornění sloužil i jako diskriminační kritérium ve dvou rovinách. V první rovině tvořil předěl mezi sociálními a strukturními ukazateli na jedné straně grafu a ekonomickými ukazateli na straně druhé, v druhé rovině byl kritériem vyspělosti země — přesahoval-li 500 dolarů ročně na hlavu, charakterizoval podle autorů rozvinutou zemi, nedosahoval-li této částky, charakterizoval zemi rozvojovou.

I když by jistě i pro tuto práci platily mnohé z výtek, jež jsme adresovali americkému pokusu [19], přece jen se zdá, že

rozbory a závěry pracovníků Výzkumného institutu sociálního rozvoje OSN v Ženevě jsou podstatně méně poznamenány empiricismem a že jsou lépe teoreticky podloženy.

Jiný pokus o vypracování sítě sociálních ukazatelů byl učiněn ve Francii. V r. 1967 se skupina studentů *École Nationale d'Administration* pokusila o „předběžný výzkum sociálních ukazatelů“. Úkolem skupiny, z jejíž činnosti vzešly práce [20] a [5], bylo „hledání údajů na základě dostupných statistických dat, ať už publikovaných nebo nepublikovaných, jež by ukázaly pokrok francouzské společnosti v určitých oblastech“.

Nejdříve autoři vybrali těchto 21 hlavních problémů:

1. pravděpodobnost dožití
2. ochrana zdraví
3. vývoj rodiny
4. účast žen na ekonomickém a sociálním životě
5. péče o staré lidi
6. péče o postižené lidi
7. vývoj zaměstnanosti
8. role výchovy
9. kulturní vývoj
10. adaptace na změny
11. sociální mobilita
12. otevřenost společnosti pro vnější svět
13. využití národního bohatství
14. užití příjmů
15. vývoj majetku
16. sociální zabezpečení
17. vývoj solidarity
18. bytová otázka
19. organizace venkovského prostoru
20. rozvoj měst
21. využití času

Dalším krokem byl rozklad uvedených otázek na jednodušší složky a hledání vhodných ukazatelů, splňujících tyto čtyři požadavky:

a) jednoznačnost — zda ukazatel je či není dvojsmyslný; otázka jeho významu a interpretace;

b) spolehlivost;

c) stálost — zda ukazatel je dostatečně stálý, aby umožňoval srovnání v prostoru a čase;

d) syntetičnost — zda ukazatel může být rozložen pod několik zvlášť významných záhlaví.

Francouzští autoři se tedy opět pokusili o vytvoření sítě sociálních ukazatelů komplexních a na makroúrovni. Od dvou předchozích příkladů se však odlišují především v tom, že jejich síť byla vypracována pro plánovací účely, a to na vnitrostátní

úrovni — nikoli tedy pro mezinárodní srovnávání. Tato skutečnost bezpochyby ovlivnila výběr problémových okruhů.

Těchto několik ukázek pokusného rozpracování sítě sociálních ukazatelů ilustruje mj. i vliv teorie a ideologie na formování takových soustav. Je jistě mnoho položek, které budou v každé síti obsaženy jaksi obligátně. Přesto však nelze vcelku zastrít skutečnost, že jsou to teorie spolu s ideologií, které rozhodují o tom, co se považuje pro zachycení společenského dění za klíčové. V různých společenských zřízeních a v různých společnostech — v závislosti na jejich velikosti, různém stupni ekonomického a kulturního rozvoje, délce historické kontinuity atd. — vystupují do popředí jejich různé charakteristiky; to vše je třeba mít při tvorbě sítě sociálních ukazatelů na mysli.

Zdůraznili jsme už, že je podstatný rozdíl v účelu použití sociálních ukazatelů v kapitalistických a socialistických zemích. Z uvedených ukázek vystupuje do popředí fakt, že v kapitalistické společnosti je účel sociálních ukazatelů především homeostatický (udržení statu quo). Sociální ukazatele zde mají sloužit jako monitory sociálně politických napětí (třídních, rasových, náboženských atd.), umožňující vládnoucím kruhům provádět zlepšení bez zásahu do podstaty společensko-ekonomického systému. V socialistické společnosti, které je plánování a řízení rozvoje všech složek společenského systému vlastní, mají sociální ukazatele funkci především dynamickou. Teprve zde se mohou stát důležitým pramenem informací pro řízení celé společnosti na její cestě za harmonickým rozvojem všech stránek života.

5. Některé metodologické otázky sociálních ukazatelů

V širším slova smyslu jsou metodologické problémy sociálních ukazatelů totožné s mnoha otázkami metodologie sociálních věd a sociologie vůbec. Jde o problémy poznávání dílčích společenských jevů s vědomím jejich celkové složitosti, o otázky měřitelnosti, validity, srovnatelnosti atd. Kromě těchto otázek jsou však s tvorbou sociálních ukazatelů spjaty i problémy pro ně specifické.

Na těsné sepětí metodologických otázek sociálních ukazatelů s teoretickými problémy poukazují sovětští vědci v [13 : 20].

Specifičnost ukazatelů v sociálním plánování podle nich souvisí se složitostí a zvláštnostmi společenských jevů, které vyjadřují. Základní metodologickou otázkou ukazatelů sociálního plánování je otázka jejich přesnosti a kritérií přesnosti. To úzce souvisí i s druhým problémem: sociální plánování v mnohých případech vystupuje jako vědecky zdůvodněné určení objektivních tendencí rozvoje společenských jevů, probíjející si cestu masou různých vedlejších faktorů. Třetí zvláštností ukazatelů sociálního plánování je častá nemožnost plánovat společenské procesy v kvantitativní formě. Čtvrtá specifika je dána okolností, že významná část těchto ukazatelů je získána z výsledků konkrétních sociologických výzkumů.

A. D. Biderman např. uvádí [3 : 80] překážky stojící v cestě úspěšné tvorbě sociálních ukazatelů:

1. nevalidnost — plyne z omezené validity dostupných ukazatelů jakožto indexů měřících sociální podmínky,
2. nepřesnost — způsobená chybami měření, nesprávným výběrem vzorků atd.,
3. rozpornost — výsledek nesprávné interpretace ukazatele,
4. nedostatek dat,
5. neslučitelné modely,
6. obtížnost dosažení hodnotové shody — je nutno překonat rozdílnost názorů na preference, úrovně, abstraktní intelektualizované hodnoty atd.

Pokud jde o francouzské sociology a sociální plánovače, jejich hlavní metodologické těžkosti úzce souvisí se současným zaměřením výzkumu sociálních ukazatelů ve Francii [20 : 1].

1. Konstrukce sociálních ukazatelů je podmíněna rozvojem teoretické analýzy společenských změn a faktorů, které je působí, resp. kterými se projevují. 2. Úvahy o sociálních ukazatelích se spojují s výhledovými pracemi — se sociálním plánováním, s vyhodnocováním sociálních programů, s analýzou sekundárních následků racionální akce. 3. Při konstrukci sociálních ukazatelů se vychází z modelové představy o sociální realitě a často se postupuje podle tohoto algoritmu:

- a) analýza sociálního systému, který je objektem zkoumání;
- b) výběr klíčových proměnných;
- c) konstrukce ukazatelů;
- d) reformulace analýzy systému.

Za jeden ze základních obecně metodologických problémů sociálních ukazatelů bychom označili otázku možnosti zachytit i kvalitativní stránky společenského života. Mnohá z výše uvedených pojetí sociálních ukazatelů implicitně nebo i explicitně vyjadřovala jejich úkol ukázat především kvantitativní rysy sociálních jevů. Musíme si však uvědomit, že číselná forma sociálních ukazatelů je v mnoha ohledech výsledkem zavedené konvence (i když má tato forma pro praktické použití nesporné výhody — číselný tvar je snáze porovnatelný, resp. poměřitelný s jinými, což je např. velmi důležité v rychlých praktických rozhodovacích procesech). Ze zkušeností vědeckého poznání je navíc všeobecně známo, že nadměrné zdůrazňování kvantitativní povahy zkoumaných objektů mělo vždy za následek výraznou redukci komplexního charakteru skutečnosti a poznatkovou plytkost. V případě sociálních ukazatelů by bylo možno hledat východisko z této situace v používání celé vhodně volené sítě sociálních ukazatelů (resp. v jejich agregaci); taková síť by poskytovala největší pravděpodobnost, že sledovaný předmět bude zachycen komplexně, pokud možno se všemi podstatnými charakteristikami a souvislostmi — kvantitativními i kvalitativními.

Tím se ovšem dostáváme k problémům výběrového kritéria pro síť sociálních ukazatelů. Autoři práce Sociální ukazatele — francouzské zkušenosti [20] považují za velmi obtížné zjistit, zda zvolená síť sociálních ukazatelů vyčerpává problematiku po všech stránkách. Zdá se jim, že je zde příliš mnoho subjektivního a nahodilého. D. V. McGranahan rozlišuje [10 : 68], zda výběr souboru ekonomických a sociálních ukazatelů vychází spíše z apriorních, nebo spíše z empirických základů. Podle našeho názoru má největší naději fundovaný přístup vycházející z obecné marxistické teorie společenského systému — z politické ekonomie, historického materialismu a z marxistické sociologické teorie, zahrnující jak vědecké teorie, tak i praktické zkušenosti a zkoumající jak kvantitativní, tak i kvalitativní stránky společnosti. Je tedy zcela přirozené, že část věnovanou některým metodologickým otázkám sociálních ukazatelů končíme postulátem vzájemné spjatosti a podmíněnosti meto-

dologických a teoretických otázek jejich konstrukce.

V souvislosti s metodologickými problémy bychom se mohli ještě pozastavit u pojmu index a jeho vztahu k ukazatelům. V ekonomii a demografii se za index nejčastěji považuje poměrné číslo, pomocí něhož se srovnávají shodně vymezené ukazatele (ukazatele stejného obsahu) z hlediska časového, věcného a prostorového. Francouzská pracovní skupina vidí [20] rozdíl mezi indexem a sociálním ukazatelem v přesvědčivosti a věrohodnosti. Významový obsah indexu nedosahuje podle nich v těchto ohledech kvalit ukazatele, což je zřejmě důsledek složitější tvorby indexu (která se navíc může stát i častým zdrojem chyb a nedostatků). Index se podle nich stává stále přesvědčivým ukazatelem za těchto podmínek:

- a) musí pokrýt celý zkoumaný jev nebo jeho jasně oddělenou část,
- b) musí být citlivý, tj. zaznamenávat změny „indikovaného“ jevu, a také přesný, aby byla vyloučena možnost, že zdánlivé změny v čase jsou ve skutečnosti změnami v kvalitě sledování.

Jak jsme již upozornili výše, metodologických otázek spojených s tvorbou a použitím sociálních ukazatelů je nepoměrně víc, než jsme zde mohli uvést. Těmto otázkám by však bylo třeba věnovat samostatnou stať.

6. Vztah sociálních ukazatelů k ukazatelům ekonomickým a demografickým

Již v předchozím výkladu jsme se na několika místech dotkli vztahu sociálních ukazatelů k ukazatelům demografickým a ekonomickým. Je zřejmé, že sociální ukazatele jsou v mnohém z demografických a ekonomických ukazatelů odvozeny a v některých ohledech na ně bezprostředně navazují a že zdůrazňování významu a potřeby sociálních ukazatelů pro sociální plánování je také zčásti důsledkem zkušeností s ekonomickými a demografickými ukazateli v národohospodářském plánování vůbec. Zároveň však, jako u všeho nově vznikajícího, je od počátku diskuse o sociálních ukazatelích patrná snaha o jejich odlišení zejména od ukazatelů ekonomických. Sovětskou realitu charakterizuje například V. G. Afanasjev takto [1 : 207]: „Naše národohospodářské plány kromě

vlastních technicko-ekonomických ukazatelů (úrovně, rychlosti a termínů rozvoje výroby, jejich různých odvětví atd.) obsahují ukazatele charakterizující i rozvoj mimoekonomických sfér: vědy, kultury, vzdělání, zdravotnictví, sociálního zabezpečení atd.“

I. Galnoor se pokouší v [8 : 2] vymezit pojem „sociální“ pro ty stránky lidského života, které nelze chápat jako „ekonomické“. J. Drewnowski píše v [6], že kromě ekonomického problému produkce zboží a služeb máme i sociální problém, jak jich využít k zvýšení blahobytu lidí.

Francouzští pracovníci se domnívají [5], že by bylo zcela mylné pojímat vztah sociálních a ekonomických ukazatelů dichotomicky. Zkoumaná sociální realita je podle nich komplexní povahy a sociologický přístup se velmi často s ekonomickým prolíná. Při konstrukci sociálních ukazatelů je proto nutné používat měr vyvinutých i jinými společenskými vědami, než je sociologie. Vědomí těsného vztahu mezi ekonomickými a sociálními ukazateli je patrné v dalších sovětských pracích. Podle slov L. N. Kogana [12 : 8] „plánování určitých sociálních opatření by mělo být upevněno a zdůvodněno ekonomicky; v opačném případě by se sociální plánování proměnilo v utopii“. Tento přístup je přirozeným výrazem marxistického pojmání problémů a výsledkem bohatých teoretických a praktických zkušeností s ekonomickým plánováním v SSSR, které z marxistické koncepce analýzy a plánování společenských jevů vychází. Sociální plánování nenahrazuje plánování ekonomické, ale je s ním naopak velmi úzce spjato. A. M. Rumjanecv říká o jejich vzájemném vztahu toto [18 : 16] : „sociální plánování v socialistické společnosti je nejrozvinutější formou institucionalizované kontroly sociálních vztahů a procesů“ a dále „plánování ekonomické produkce a plánování sociálního vývoje nemohou v žádném ohledu existovat odděleně. Mělo by být dosaženo skutečně organické vzájemné jednoty.“ A to je také stanovisko, s nímž se sami ztotožňujeme. Sověští autoři v citovaných pracích nepoužili dosud označení „sociální ukazatele“. Užívají pojmů mimoekonomické ukazatele, sociálně ekonomické ukazatele, ukazatele sociálního rozvoje nebo prostě ukazatele sociálního plánování.

celku lze konstatovat, že je velmi ne-

snadné rozlišit, zda určitý ukazatel je „ekonomický“, „demografický“ nebo „sociální“. Záleží mimo jiné také na tom, z čeho se při pokusu o takovou klasifikaci snažíme vycházet. Zda z povahy zachycovaných jevů, z toho, která vědní disciplína se při konstrukci daného ukazatele teoreticky a metodologicky nejvíce uplatnila, apod. Jedno z funkčních rozlišení by mohlo být založeno na povaze praktických potřeb, pro něž má být ukazatele použito — zda pro účely ekonomického řízení a plánování, nebo pro potřeby sociálních zákroků, nebo ve sféře politiky. Je však poněkud problematické tyto tři sféry navzájem odlišovat, a tak tedy tato otázka zůstává nadále otevřená.

Závěr

Není, myslím, pochyb o tom, že význam problematiky sociálních ukazatelů spočívá především v možnosti jejich využití při sociálním řízení — a tedy i při sociálním plánování. Řešení této problematiky by se tak mohlo stát dalším případem praktické aplikace poznatků a metod společenských věd při zabezpečování rozvoje socialistické společnosti. Problematika tvorby a využití sociálních ukazatelů je v socialistických zemích jednou z dalších oblastí, kde se potvrzuje správnost marxisticko-leninské teorie společnosti. Je pochopitelné, že pouze tato teoretická báze má naději na vytvoření univerzální, spolehlivé a v praxi použitelné sítě sociálních ukazatelů.

Výše již zmíněná francouzská pracovní skupina se pokusila vyjádřit výhody, které s sebou nese použití sociálních ukazatelů, takto [20]:

- a) Analýzy a diskuse vedené v souvislosti s jejich vypracováním by mohly přispět k našim znalostem o současnosti a osvětlit důležité aspekty sociální situace poukazem na faktory ekonomického vývoje.
- b) Stanovení globálních nebo sektorových úkolů pomocí sociálních ukazatelů by mělo také zvýšit efektivnost plnění těchto úkolů.
- c) Sociální ukazatele umožňují určit a řídit naplánované procesy a také ověřit metody použité k dosažení vytčených cílů.

Jeden z významných úkolů, které bude zcela jistě nutno v dalších výzkumech so-

ciálních ukazatelů řešit, je problém, jak získat takové soustavy sociálních ukazatelů, které by dokázaly pokrýt nejdůležitější aspekty sociálního života větších územních celků (národních, státních atd.). Navíc však bude nutné vypracovat tyto soustavy tak, aby umožňovaly větší územní celky vzájemně porovnávat. Potřeba adekvátní a objektivní komparace zřejmě vyvolá i zpětný požadavek na tvorbu takových sociálních ukazatelů, které by dokázaly ve větší míře přinášet i údaje o osobitých a zvláštních rysech srovnávaných společenských celků (např. o úrovni kulturních tradic, o vědomí historické kontinuity atd.). S ohledem na budoucí potřeby by bylo žádoucí mít tyto otázky a problémy na paměti již v době, kdy se budou vytvářet sítě sociálních ukazatelů pro menší a jednodušší celky.

Stručný přehled některých dosavadních výsledků výzkumu sociálních ukazatelů v zahraničí nám mohl poskytnout zběžnou informaci o celé řadě různých pojetí. Rozdíl mezi nimi vyplývají především z různých teoretických a ideologických východisek a kromě toho také z rozdílnosti účelů, pro něž byla tato pojetí navržena, ze specifických podmínek té které společnosti a ze stupně rozpracování příslušných metodologických problémů. Viděli jsme také, že v žádném případě nebude možno v naší teoretické práci ani v praxi přijímat bez kritických výhrad západní pojetí sociálních ukazatelů. Neměli bychom však zůstat stranou intenzivního zájmu, který sociálním ukazatelům věnují společenskovědní pracoviště v řadě socialistických zemí. Některé referáty ze VII. světového sociologického kongresu ve Varně v r. 1970 (viz např. [2], [18] a [21]) jsou jasným důkazem toho, že např. sovětská i další sociologové ze socialistických zemí na problematice sociálních ukazatelů již delší dobu velmi intenzivně a cílevědomě pracují.

Literatura

- [1] Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1968.
- [2] Aminova, G. A.: *Socialnoje planirovanije v SSSR*. (Referát ze VII. světového sociologického kongresu), Moskva, Sov. soc. assoc. 1970.
- [3] Bauer, R. A. - Biderman, A. D. - Gross, B. M.: *Social Indicators*. Cambridge, M. I. T. Press 1967.
- [4] Bestužev-Lađa, I. V.: *Socialnoje progno-*

- zirovanije. Moskva, Izd. „Znanije“ 1969.
- [5] Delors, J.: *Contribution à une recherche sur les indicateurs sociaux*. Futuribles Vol. 15, Paris, S. É. D. É. I. S. 1971.
- [6] Drewnowski, J.: *The Practical Significance of Social Information*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, January 1971, s. 83.
- [7] Elmejev, V. J. - Makarov, M. G.: *Socialnoje planirovanije i problema celi razvitiya socialističeskogo obščestva*. In: Celověk i obščestvo — Problemy socialnogo planirovanija. Leningrad, Izd. Leningradskogo Universitěta 1970.
- [9] Goldman, N.: *Social Breakdown*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, September 1967, s. 173.
- [10] McGranahan, D. V.: *Analysis of Socio-Economic Development Through a System of Indicators*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, January 1971, s. 66.
- [11] Guttman, L.: *Social Problems Indicators*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, January 1971, s. 45.
- [12] Kogan, L. N.: *Socialnoje planirovanije: rabota, obrazovanije, byt*. Moskva, Izd. političeskoj litěraty 1970.
- [13] *Metodika socialnogo planirovanija kollektiva predprijata*. Permskij političničeskij institut, Permskij tělefonnyj zavod, Perm 1969.
- [14] Miller, S. M. - Rein, M. - Roby, P. - Gross, B. M.: *Poverty, Inequality, and Conflict*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, September 1967, s. 18.
- [15] Moynihan, D. P.: *Urban Conditions: General*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, May 1967, s. 161.
- [16] *Někotoryje socialno-ekonomičeskije pokazatěli po kapitalističeskim i razvivajuščimsja stranam*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija, 23, 1970, č. 11, s. 151.
- [17] *Někotoryje socialno-ekonomičeskije pokazatěli po kapitalističeskim i razvivajuščimsja stranam*. Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija, 23, 1970, č. 12, s. 142.
- [18] Rumjancev, A. M.: *Social Prognostication and Planning in the Soviet Union*. (Referát ze VII. světového sociologického kongresu), Moskva, Sov. soc. assoc. 1970.
- [19] Russett, B. M. - Alker, H. R. - Deutsch, K. W. - Lasswell, H. D.: *World Handbook of Political and Social Indicators*. New Haven and London, Yale University Press 1964.
- [20] *Sociální ukazatele — Francouzské zkušenosti*. Hospodářská komise pro Evropu 1969, strojopis z překladu ÚFS nebo část v Synopsis č. 5, 1971.
- [21] *Socialnoje upravljenje, planirovanije, pro-gnozirovanije*. (Referát ze VII. světového sociologického kongresu), Kijev, Naukova dumka 1970.
- [22] Springer, M.: *Social Indicators, Reports, and Accounts: Toward the Management of Society*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, March 1970, s. 4.
- [23] Stanger, R.: *Perceptions, Aspirations, Frustrations, and Satisfaction: An Approach to Urban Indicators*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, March 1970, s. 64.
- [24] *The Concept of Development and its Measurement*. International Social Development Review, No 2, Department of Economic and Social Affairs, New York, United Nations 1970.

Резюме

Форет М.: Социальные показатели — некоторые подходы к проблеме в иностранной литературе

Статья является попыткой дать оценивающий обзор некоторых иностранных трудов, посвященным проблематике социальных показателей. Используются прежде всего издания из СССР, Франции и США.

Первая часть посвящается точному определению статистического учета как основы социальных сведений для создания социальных показателей. В следующем абзаце разбираются отдельные понимания социальных показателей в литературе. В общем можно характеризовать социальные показатели прежде всего посредством их функции высказывания о социальном уровне общества для нужд планирования и управления. Третий абзац назван «Виды социальных показателей»; для примера здесь затронуты социальные показатели для города, показатели социальных проблем и т. п., и указано на вопрос частных и глобальных социальных показателей. Перечислению некоторых зарубежных попыток дать конкретную разработку социальных показателей посвящается четвертая часть. Предпоследний абзац обращает внимание на некоторые из многих методологических вопросов, связанных как с проектами и созданием социальных показателей, так и с их практическим использованием. Как вытекает из последнего абзаца, не нужно понимать социальные показатели как противоположность экономическим и демографическим показателям; в соответствии со взглядами советских авторов нужно все эти виды показателей понимать как дополняющие друг друга орудия, служащие для отражения комплексного характера социальной действительности.

Для социологов в ЧССР поучительными и ценными прежде всего являются важные результаты, каких в относительно короткое время достигли также в этой области социологи в СССР и в остальных социалистических странах.

Summary

Foret M.: Social Indicators — Some Approaches to the Problem in Foreign Literature

The paper represents an attempt at a valuating survey of some foreign studies concerned with the problems of social indicators. Major attention is paid to works published in the USSR, France and the USA.

The first part is devoted to defining statistical evidence as a social-information basis for creating social indicators. In the following paragraph, individual conceptions of social indicators in literature are discussed. In general, social indicators may be characterized primarily by their stating function as concerns the social level of society for the needs of planning and management. The third paragraph is called "Types of Social Indicators"; here, by way of illustration, the social indicators for towns, indicators of social pro-

blems, etc., are introduced, as well as the question of partial and global social indicators. The fourth part specifies some foreign attempts at a concrete elaboration of social indicators. The last but one paragraph points out some of the numerous methodological questions connected with suggesting and creating social indicators on the one hand, and their practical application on the other. As shown in the last paragraph, social indicators must not necessarily be conceived as a contradiction to economic and demographic ones; in agreement with the Soviet authors' views, these types of indicators should be conceived as instruments mutually complementing each other and serving to grasp the complex nature of social reality. The significant results attained also in this area during a relatively short period of time by sociologists in the USSR and in other socialist countries are particularly instructive and stimulating for sociologists in Czechoslovakia.